

חיים יעקובי וטובי פנסטר (עורכים). זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב.

ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד. 2011. 268 עמודים

סמדר שרון*

בשנים האחרונות התברך מדף הספרים בעברית בשפע של ספרי עיון שעוסקים בסוגיות מרחביות בכלל ובהקשריהן החברתיים, התרבותיים והפוליטיים בפרט. מגמה זו מתבלטת במיוחד לנוכח דלות הדיון בנושאים אלו עד לגל הנוכחי, למעלה מעשור לאחר התסיסה המחקרית שהתחוללה בתחום זה מחוץ לישראל. ספר זה תורם למצאי הקיים בכמה אופנים. ראשית, הוא עוסק בסוגיה ספציפית - הקשר בין שאלות של זיכרון והשכחה לבין הבניית המרחב, סוגיה שהמאמרים המגוונים מאירים מצדדים שונים. שנית, הכותבים המשתתפים בקובץ מגיעים מתחומי מחקר מגוונים, ביניהם גיאוגרפיה, אדריכלות, היסטוריה, אנתרופולוגיה וסוציולוגיה. ולבסוף, אף שהכותבים ברובם המכריע ישראלים, כשליש מהמאמרים עוסקים בחברות ברחבי העולם. בכך מוסיף הספר ממד השוואתי חשוב, גם אם לעתים במובלע בלבד. עורכי הספר, חיים יעקובי וטובי פנסטר, הם מהחוקרים המובילים והפוריים בישראל בתחום נקודות ההשקה והקשרים ההדדיים בין המרחב לחברה.

הספר, פרי עבודתה של סנדת חוקרים שנערכה במכון ון ליר, כולל עשרה מאמרים, הקדמה ואפילוג. המאמרים מחולקים לשלושה שערים שנועדו לקבוע סדר תמטי, למרות החפיפה הבלתי נמנעת ביניהם: פרקטיקות יומיום של מרחב אלטרנטיבי; תכנון מלמעלה; מרחב הזיכרון המתנגד. בשל קוצר היריעה לא אוכל בסקירה זו להתייחס בהרחבה לכל המאמרים, ועם הכותבים הסליחה. בהקדמה החשובה לספר מציבים העורכים את מאמרי הספר בתוך מסגרת תיאורטית כוללת. טענתם המרכזית היא כי תהליכי הבניית הזיכרון מול השכחת העבר של קהילות שונות בערים ברחבי העולם קשורים בטבורם ליחסי הכוח בחברה, ובפרט למנגנונים התכנוניים שמעצבים את המרחב. מנגנונים אלו נתפסים כמקצועיים, רציונליים ונייטרליים, אולם למעשה הם פועלים במרחב פוליטי מובהק; בדרך כלל הם מחזקים את האינטרסים של הקבוצות החזקות בחברה ופוגעים באלה של אוכלוסיות מוכפפות. העורכים מספקים בהקדמה מנעד תיאורטי רחב כבסיס לדיון במאמרים השונים של הספר, ועושים זאת באופן תמציתי ו"דידוטי" למדי גם עבור קורא שאינו בקיא בשיח האקדמי.

שתי נקודות מוצא משותפות לדיון של כלל הכותבים בספר. מבחינה מתודולוגית, מודגשת החשיבות של התמקדות מעמיקה במקרה מבחן אחד שממנו ניתן לגזור מסקנות מכליליות; ומבחינה תיאורטית, החוקרים נשענים על ספרות המחקר שהניחה את הבסיס לדיון הביקורתי העכשווי במרחב, הלוקה בחשבון שאלות של כוח והכפפה, למשל על עבודותיהם של פוקו ושל לפבר. מרבית המאמרים מתייחסים לדינמיקת היחסים בין תכנון וניהול הערים מלמעלה, על שלל האינטרסים שהליך זה רווי בהם, ובין דפוסי ההתנהגות של קהילות שונות והאופן שבו יחסים אלה מעצבים את המרחב.

* המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

המאמרים בשער הראשון של הספר מדגישים דפוסי הבניית זיכרון במרחב באמצעות פרקטיקות יומיומיות שנעשות על ידי מי שמשתמש במרחב. שני המאמרים הראשונים, של ספא אבוריעה ושל אפרת איזנברג, מעמידים במרכזם מאבק והתנגדות פוליטית, חברתית ותרבותית של קהילות, ואילו מאמרו של ג'קי פלדמן עוסק בניתוח אופני הנצחה בשני אתרים מרכזיים בישראל שהוקמו לזכר נספים - מוזיאון יד ושם והחלקה הצבאית בבית העלמין בהר הרצל - ובקשר שנבנה ביניהם. החוקר מרחיב את הדיון במשמעויות הלאומיות הסימבוליות שאותן מנסות הרשויות לחקוק ממש בגופו ובנפשו של מי שעושה את המסע בין שני האתרים, ומדגיש את התהליך הדינמי והמשתנה תדיר של הניסיונות להבנות זהות לאומית ואת הכוחות החברתיים שמעצבים אותה.

מאמרה הפותח של אבוריעה מתמקד במאבק בין מדינת ישראל לבין הערבים הבדוים בנגב על המקום הממשי במובנו הטריטוריאלי וגם על המקום הסמלי, מאבק שמשלב בין זיכרונות מהעבר לבין פרקטיקות עכשוויות. בנוסף למחקר המקורי, המרתק כשלעצמו, מאמרה מציג גם סוגיות מפתח בתולדות המאבק על המרחב המקומי בין הציונות לבין האוכלוסייה הפלסטינית בכלל, ובפרט בכל הקשור לפרקטיקות של ייחוד המרחב ומחיקת העבר הפלסטיני, שנערכות "באמצעות מנגנונים משפטיים שמעניקים לגיטימציה לריבונות ולבעלות היהודית על המרחב" (עמ' 20). במאמר השני בספר מנתחת איזנברג את הגינות הקהילתיות בניו יורק ואת פעילות התושבים, השייכים ברובם למיעוטים אתניים. היא מנסה לבסס את הטענה שלפיה עצם הפעילות המגוונת של התושבים בגינות מסייעת להם לכונן עצמם כיצרנים פעילים של המרחב הציבורי מבלי להיכנע למגמות הניאו-ליברליות שמייצרות עיר מנוכרת לתושביה. המאמר נע בין תיאור ברמת המקור של המציאות העירונית בת זמננו, המתבטאת למשל בתהליכי ג'נטריפיקציה והפרטה, לבין התמקדות במייקרו, בחיי הקהילות שמתגבשות סביב הגינה השכונתית. אחד הצדדים המרתקים במאמר הוא התיאור הגדוש והמפורט של פרקטיקות יומיום מגוונות שמסייעות לתושבים ליצור לעצמם משמעות תרבותית. טענה זו אכן זוכה לאישוש אמפירי, אולם טענה אחרת, שלפיה יש לראות בטיפוח הגינות התרסה ופעולת התנגדות, היא בעיני קפיצה מהירה מדי בין הממצאים לתיאוריה; האמנם התושבים עצמם רואים בפעילות שלהם התרסה? ואולי היחס בין הגינות ובין המרחב העירוני המופרט והמוסחר אינו בהכרח של התרסה וניגוד, אלא של השלמה וריכוך? כלומר, ייתכן שהגינות משמשות מעין פיצוי שהתושבים נוטלים לעצמם כדי להתמודד עם דחיקתם מעמדות השפעה על הנעשה בעיר כולה, מעין איים שמאפשרים להם לחגוג את התרבות האלטרנטיבית הייחודית שלהם, בעוד שאר העיר חוגגת את הקפיטליזם החזירי.

ניסיונות ההתנגדות מלמטה לנוכח יחסי הכוח הקיימים הוא אחד הנושאים שעוברים כחוט השני לאורך מאמרים שונים בספר, בשער זה ובאחרים. לטעמי, הצד התיאורטי של הדיון לוקה בחסר. במרבית המקרים אין ניסיון להרחיק אל מעבר לטענות המצוטטות עד לעיפה של דה-סרטו, שמציגות את עצם הפעילות כהתנגדות. כן חסר אזכור של הביקורת שנשמעת בשנים האחרונות כלפיו וכלפי ג'יימס סקוט (שמצוטט במאמרו של יורם מיטל על קהיר) בדבר רומנטיזציה של מעשיהן היומיומיים של קבוצות מוחלשות ושטטוש ההבחנה בין אסטרטגיות הישרדות לבין מחאה ומאבק.

בשער השני לוקחת אותנו ליאורה ביגון במאמרה לסיור ברחובותיה של דקר במערב אפריקה. היא מנתחת את מדיניות הקולוניאליזם הצרפתי לגבי שמות רחובות העיר, ואת הדינמיקה המרתקת בינה לבין המערכת הטריטוריאלית שבה השתמשו תושבי העיר האפריקאים. מאחר שביגון עוסקת הן בתקופה הקולוניאלית לאורך המאה ה-19, הן בעשורים הראשונים לאחר עצמאות המדינה, היא

חושפת לא רק את הפרויקט הצרפתי של ניסיונות למחוק את ההיסטוריה של השחורים, אלא גם את השינויים שחלו לאחר העצמאות. אחת הנקודות המפתיעות היא שהשלטון הלאומי החדש, שנשען על אליטה פרנקופילית, לא מיהר להעלים את השמות הצרפתיים. מעניין להשוות בין מקרה זה לבין התקופה הפוסט-קולוניאלית בדרום קוריאה שאותה מנתח גיא פולודר, וכן בינה לבין מצרים שלאחר מהפכת הקצינים החופשיים, המתוארת במאמרו של מיטל. גם בסאול לא עסקו מיד עם השחרור מיפן במחיקת העבר הקולוניאלי, מפאת הקשרים ההדוקים בין האליטה המקומית לבין יפן, ובקהיר התרחש תהליך השינוי של שמות הרחובות בהדרגה ובאופן חלקי. מקרים אלו מעידים על המורכבות והסתירות הפנימיות של סיטואציות קולוניאליות ובתר-קולוניאליות ועל הנחיצות של מחקרים מקומיים.

ביגון מרבה להשוות בין תהליכי שינוי שמות הרחובות בדקר לבין תהליכים בפרויקטים קולוניאליים אחרים, אולם היא אינה מאזכרת כלל תהליכים דומים מאוד שהתרחשו בישראל לגבי מחיקה של שמות ערביים. בנושא זה עוסקות בהרחבה נועה לשם ואילה רונאל במאמרו על סלמה/כפר שלם, שנשען על ספרות פוסט-קולוניאלית. זהו אחד המאמרים הבודדים בספר שעוסק בגלוי בהשוואה בין הנושאים הנדונים בו במרחב הישראלי לבין מקומות אחרים.

שלושת המאמרים בשער האחרון של הספר מכניסים לתמונה סוכני מפתח בפעולה על המרחב - המתכננים. בכך הם מזכירים לנו כי כדי להבין לעומק תהליכים חברתיים לא די לדבר על ההגמוניה או על המדינה, אלא יש לבחון מקרוב את האופנים שבהם נעשית בפועל העבודה הדינמית על המרחב, על שלל המתחים שיש בה ועל האפשרויות לשינוי הגלומות בה. הכותבים כאן, שמואל גרואג ועורכי הספר, הם מתכננים בהכשרתם. שלושתם פעילים מרכזיים בעמותת "במקום - מתכננים למען זכויות תכנון" ומשלבים בין ביקורת אקדמית ובין פעילות ציבורית בתחום מומחיותם. לכן מתבססים מחקריהם לא רק על ידע תיאורטי ועל מחקר אמפירי אלא גם על עבודה עם אוכלוסיות מוחלשות. גרואג כותב על השימור בכלל ככלי חברתי הקשור להבניית זיכרון לאומי ולהשכחתו, ומנתח בפרוטרוט את המקרה של הכפר הפלסטיני לוביה. לטענתו, ההתמודדות עם הנכבה עשויה להועיל לכלל החברה בישראל ולהוביל לבניית חברה אזרחית המקבלת את שלל תרבויות המקום. מסקנה דומה עולה ממאמרה של פנסטר שמתארת שיתוף פעולה מתמשך בין תושבים יהודים ופלסטינים בגליל על רקע תהליכי תכנון שנויים במחלוקת. שני החוקרים מטילים אחריות על האדריכלים עצמם, היכולים לסייע בתהליך המכונה כיום במחקר "תכנון טיפולי" המדגיש את ההכרה והידיעה של האחר כבסיס לשינוי חברתי. מאמרו של יעקובי, שמנתח מקרוב את המתח בין תהליכי ייצור המרחב מלמעלה ובין ההתערבויות של התושבים עצמם, קושר במפורש בין היבטים לאומיים של ניהול המרחב לבין היבטים אתניים. בכך הוא שומט את הקרקע מההפרדה הבעייתית במחקר החברה בישראל בין העיסוק בשאלת הסכסוך הלאומי לבין העיסוק בבעיות אתניות ומעמדיות של היהודים בלבד.

החלטת העורכים להפקיד בידיו של אחמד סעדי את אקורד הסיום בספר אינה מקרית: "...הזמנו את אחמד סעדי לקרוא את מאמרי הספר, להתבונן בהם מנקודת מבטו כאינטלקטואל וכסוציולוג פלסטיני אורח ישראל ולכתוב אפילוג" (עמ' 15). מאחר שבספר על עיצוב עסקיני, קשה להתאפק מלהצביע על הארכיטקטורה הפנימית שלו - המאמרים שנכתבו על ידי חוקרים יהודים ממוסגרים בין מאמרי פתיחה וסיכום של חוקרים פלסטינים. הפרספקטיבה שמעניקים אבורביעה וסעדי קריטית להבנה מעמיקה של הנושאים הנדונים. היא מסייעת לפרוץ את ההנחה השגורה השגויה שלפיה ניתן לדון בסוגיות כלשהן של החברה בישראל כדיון פנים-יהודי. באפילוג המרתק, המשלב

בין זווית אישית לניתוח פוליטי רחב, מזכיר לנו סעדי כי אין די במחוות סמליות כלפי ה"ילידים" הפלסטינים, כל עוד המציאות ממשיכה להיות בלתי שוויונית מעיקרה עד עצם היום הזה. סעדי מעלה בדיון גם נושא מרכזי שבלעדיו כל דיון חברתי חסר - השפעת הקפיטליזם. נושא זה נעדר ממרבית מאמרי הספר, שמתמקדים בנושאים לאומיים ואתניים. אך למרות חסר זה, מדובר בספר מצוין ומגוון המומלץ לא רק לצורכי הוראה ומחקר אלא גם להרחבת הידע הכללי.